This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

...य नमः यस्य ज्ञानदयासिंधोरगाधस्यानघा गुणाः सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च॥१॥ समाहृ
त्यान्यतंत्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिंगानुशासनं॥२॥

3216

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीसरस्वत्यै नमः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरं॥ विवर्ततेर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ एक
मेव यदाम्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात्॥ अपृथक्त्वेपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते॥ अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः॥ जन्मादयो विकाराः षड्भावभेदस्य
योनयः॥ एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चेयमनेकधा॥ भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः॥ प्राप्त्युपायोनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः॥ एकोप्यनेकवर्त्मेव सम
म्नातः पृथक् पृथक्॥ भेदानां बहुमार्गत्वं कर्मण्येकत्र चांगता॥ शब्दानां यतशक्तित्वं तस्य शाखासु दृश्यते॥ स्मृतयो बहुरूपाश्च दृष्टादृष्टप्रयोजनाः॥
तमेवाश्रित्य लिंगेभ्यो वेदविद्भिः प्रकाशिताः॥ तस्यार्थवादरूपाणि निश्रिताः स्वविकल्पजाः॥ एकत्विनां द्वैतिनां च प्रवादा बहुधा मताः॥ सत्या विशुद्धि
स्तत्रोक्ता विद्यैवैकपदागमा॥ युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादाविरोधिनी॥ विधातुस्तस्य लोकानामंगोपांगनिबंधनाः॥ विद्याभेदाः प्रतायंते ज्ञानसंस्कारहे
तवः॥ आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः॥ प्रथमं छंदसामंगमाहुर्व्याकरणं बुधाः॥ प्राप्तरूपविभागाया यो वाचः परमो रसः॥ यत्तत्पुण्यतमं ज्योति
स्तस्य मार्गोयमांजसः॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबंधनं॥ तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते॥ तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितं॥

Checked 2012

Acc. No. ~~3216~~ 1876
Title - वाक्यपदीय (काण्ड 3)
Auther - भर्तृहरि

Date - संवत ~~1604~~
Sub - व्याकरण
folio - 12
xerox - 12
Scribe - विठ्ठलदास (नरायनसुत)

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1876
Dist Nagpur

1

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नं ... हेतु ... 2 ... का

नानार्थिकामिमां कश्चिद्व्यवस्थां कर्त्तुमर्हति। तस्मान्निबध्यते शिष्टैः साधुत्वविषया स्मृतिः। न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते। ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्य
गमपूर्वकम्। धर्मस्य चाव्यवच्छिन्नाः पंथानो ये व्यवस्थिताः। न तांल्लोकप्रसिद्धत्वात्कश्चित्तर्केण बाधते। अवस्थादेशकालानां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु। भावा
नामनुमानेन प्रतीतिरतिदुर्लभा। निर्ज्ञातशक्तेर्द्रव्यस्य तां तामर्थक्रियां प्रति। विशिष्टद्रव्यसंबंधे सा शक्तिः प्रतिबध्यते। यत्नेनानुमितोप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः। अ
भियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपद्यते। परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव जायते। मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदां नानुमानिकम्। प्रत्यक्षमनुमानं च व्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः।
पितृरक्षःपिशाचानां कर्मजा एव सिद्धयः। आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम्। अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते। अतीन्द्रियानसंवेद्यान्पश्यंत्यार्षेण चक्षुषा।
ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते। यो यस्य स्वमिव ज्ञानं दर्शनं नातिशंकते। स्थितं प्रत्यक्षपक्षे तं कथमन्यो निवर्तयेत्। इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन्पद
द्वये। आचंडालमनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनं। चैतन्यमिव यश्चायमविच्छेदेन वर्तते। आगमस्तमुपासीनो हेतुवादैर्न बाध्यते। हस्तस्पर्शादिवांधेन विषमे पथि
धावता। अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः। तस्मादकृतकं शास्त्रं स्मृतिं च सनिबंधनां। आश्रित्यारभ्यते शिष्टैः ~~साधुत्वविषया स्मृतिः~~ द्वावुपादानशब्दे शब्दौ
शब्दानामनुशासनं। शब्देषु

पावित्र्यं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते। यथार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिबंधनाः। तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या परायणं। इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपा
नपर्वणां। इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः। अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति। छंदस्यः छंदसां योनिमात्मा छंदोमयीं तनुं। प्रत्यस्तमित
रूपाया यद्वाचो रूपमुत्तमं। यदस्मिन्नेव तमसि ज्योतिः शुद्धं विवर्तते। वैकृतं समतिक्रांता मूर्तिव्यापारदर्शनां। अतीत्यालोकतमसी प्रकाशं यमुपासते। यत्र
वाचो निमित्तानि चिह्नानीवाक्षरस्मृतेः। शब्दपूर्वेण योगेन भासंते प्रतिबिंबवत्। अथर्वणामंगिरसां साम्नामृग्यजुषस्य च। यस्मिन्नुच्चावचा वर्णाः पृथक्स्थिति
परिग्रहाः। यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते। तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते। नित्याः शब्दार्थसंबंधास्तत्राम्नाता महर्षिभिः। सूत्राणां सानुतंत्रा
णां भाष्याणां च प्रणेतृभिः। अपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः। अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादकाः। कार्यकारणभावेन योग्यभावेन
... धर्मे ये प्रत्यये चांगं संबंधाः साध्वसाधुषु। ते लिंगैश्च स्वशब्दैश्च शास्त्रेस्मिन्नुपवर्णिताः। स्मृत्यर्थमनुगम्यंते केचिदेव यथागमं। शिष्टेभ्य आगमा
साधवो धर्मसाधनं। अर्थप्रत्यायनाभेदे विपरीतास्त्वसाधवः। नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषामादिर्न विद्यते। प्राणिनामिव सा चैषा व्यवस्था नित्यतोच्यते

रं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शा॰गा॰ २ श्री ष्ठ॰ २

क्विशे विङ्गः त्यक्तो निमित्तत्वं शब्दानामपरोऽर्थः प्रयुज्यते। अपि विस्तरं वो विस्तके यस्मो जायते स एव वाचकः। शब्दस्त्वार्थरूपतां समेत्येऽनुप्रगच्छति। आत्मने स्वरूपो वो विद्
स्यैः पाकः प्रा [illegible]। बुद्धिभेदात् इति तत्स्वरूपभेदमेके प्रवक्षते। अपि [illegible] यथा ज्योतिः प्रका[illegible] तत्काले [illegible] तद्वच्छब्दोऽपि बुद्धि[illegible]स्थः श्रुतीनां कारणं पृथक्त्वा विनिवृत्ति
यो बुद्ध्या [illegible] विवर्त्ये निवेशिताः। करणेभ्यो निवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते। नात्स्यक्रमजन्मत्वात् पूर्वो न परश्च सः। अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते। प्रति
बिम्बं यथान्यत्र स्थितं तोयक्रियावशात्। तत्प्रवृत्तिमिवान्वेति स धर्मः स्फोटनादयोः। आत्मरूपं यथा ज्ञाने ज्ञेयरूपं च दृश्यते। अर्थरूपं तथा शब्दे स्वरूपं च प्रका
शते। अग्नौ वा विचापन्नो यत्र ध्वनिः शब्दः सकः। वृत्तिभ्यस्तस्य क्रियाफलानां नाशो न जन्म क्रमम्। यथैकबुद्धिविषया मूर्तिराक्रियते पटे। मूर्त्यन्तरस्य त्रितयमेवं
शब्देऽपि दृश्यते। यथा प्रयोक्तुः प्राग्बुद्धिः शब्देष्वेव प्रवर्तते। व्यवसायो ग्रहीतृणामेवं तेष्वेव जायते। अर्थोपसर्जनीभूतान् अभिधेयेषु केषुचित्। चरितार्थान् परा
र्थत्वान्न लोकः प्रतिपद्यते। ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा। तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते। विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते। न
सत्तयैव शब्दानामगृहीताः प्रकाशकाः। अतो निर्ज्ञातरूपत्वात् किमाहेत्यभिधीयते। इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता तथा। अनादिरर्थैः शब्दानां संबन्धो योग्यता तथा।

अ का मि ३

२

ष्टतो। नेह कार्येषु हेतुत्वमविरोधेन गच्छतः। वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः। आदैच् प्रत्यायितैः शब्दैः संबन्धं यान्ति संज्ञिभिः। अग्निशब्दस्तथैवायं
[illegible] निबन्धनः। अग्निश्रुतेरिति संबन्धमग्निशब्दाभिधेययोः। योऽयमुच्चार्यते शब्दो नियतं न स कार्यभाक्। अर्थप्रत्यायने शक्तिर्न तस्य प्रतिनम्यते। उच्चार
णेऽन्यः कार्ये च प्रयुज्यते। तस्मात् तदर्थैः कार्याणां संबन्धः परिकल्प्यते। समानसमानाश्रितं यद्युक्तमानो पमेययोः। तस्य तस्यो ... नेतु धर्मो यो यः
तिरिष्यते। गुणाश्च कर्षहेतुर्यः स्यात् तत्त्वोपदिश्यते। तस्याश्रिता गुणा द्रव्यं प्रकृत्यं प्रतीयते। तस्याभिधेयता येन यः शब्दः समवस्थितः। तस्यास्य
रूपमन्यत्र ज्ञस्याद्वितीयते। प्राकृतां निर्ज्ञातां निःसंबन्धात् संज्ञा स्वरूपपदार्थिका। षष्ठ्याश्च प्रथमायाश्च निमित्तत्वाय कल्पते। तत्रार्थवत्त्वात् प्रथमा स
शासाद्वितीयते। यस्येति व्यतिरेकश्च तद्दर्थोऽर्थ इव जायते। स्वं रूपमिति केश्चित्तु मन्त्रः संज्ञोपदिश्यते। कार्यायामपि संस्था जातिः [illegible] प
तिपद्यते। संज्ञिनीं व्यक्तिमिच्छन्ति सूत्रे ग्राह्यमथापरे। जातिप्रत्यायिता व्यक्तिः प्रदेशेषूपतिष्ठते। कार्यत्वे नित्यतायां वा केचित्तु नवाकृतिः। पदे न वर्ण
नानेकत्वं न निवर्तते। वाक्येषु पदमेकं च भिन्नेष्वप्युपलभ्यते। तद्वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यच्च विद्यते। वाक्यं वर्णपदाभ्यां च व्यतिरिक्तं न किंचन। पदे न वर्णा
ता प्रांवाके चिदेकत्ववादिनः। कार्यत्वे नित्यता
यां वाके चिन्नानात्ववादि २

३

३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विग्रं तेवर्णेष्वनुवंवा नवावाक्ना त्यदनोमत्सं तं प्रविवेको न कश्चन।। भिन्नं दर्शनमाश्रित्य व्यवहारोनुगम्यते।। तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्ययः।। स्व
निमित्तकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः।। ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते।। स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु।। प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्ये
यते।। वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते।। स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते।। शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः।। ध्वनयः समुपोहन्ते
स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते।। इंद्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य वा।। क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोभिव्यक्तिवादिनां।। इंद्रियस्यैव संस्कारः समाधानाञ्जनादिभिः।। वि
षयस्य तु संस्कारस्तद्गंधप्रतिपत्तये।। चक्षुषः प्राप्यकारित्वे तेजसा तु द्वयोरपि।। विषयेन्द्रिययोरिष्टः संस्कारः स क्रमो ध्वनेः।। स्फोटरूपाविभागेन द्वयोर्ग्रहणमिष्यते।।
केश्चिद्ध्वनिरसंवेद्यः स्वतन्त्रोन्यैः प्रकाशितः।। यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति।। आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्ति निरूप्यते।। प्रत्ययैरनुपाख्येयै
र्ग्रहणानुगुणैस्तथा।। ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते।। नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह।। आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोवधार्यते।। असतश्चांतरालेय
ज्ञानान्स्तीति मन्यते।। प्रतिपत्तुरशक्तिः सा ग्रहणोपाय एव सः।। भेदानुकारो ज्ञानस्य वाचश्चोपप्लवो ध्रुवः।। क्रमोपसृष्टरूपा वाग्ज्ञानं ज्ञेयव्यपाश्रयं।। ज्ञेय
तेत्रो सुषः श्री

वा.प. नाद्यानंत्यवहावेध्वनिर्धीयते।। नालब्धक्रमया वाचा वाचकस्फोटो निधीयते।। यथाद्यसंख्याग्रहणमुपायः प्रतिपत्तये।। संख्यान्तराणां भेदेपि तथा शब्दान्तरश्रुतिः।।
४ प्रत्येकं व्यंजका [redacted] भिन्ना वर्णवाक्यपदेषु ये। तेषामत्यन्तभेदेपि संकीर्णा इव शक्तयः।। यथैव दर्शनैः पूर्वैर्दूरात्संतमसेपि वा।। अन्यथा कृत्वा विषयमन्यथैव
व्यवस्यति।। व्यज्यमाने तथा वाक्ये वाक्याभिव्यक्तिहेतुभिः।। भागावग्रहरूपा प्राग्बुद्धिः प्रवर्तते।। यथानुपूर्वीनियमो विकारे क्षीरबीजयोः।। तथैव प्रतिपत्तॄ
णां नियतो बुद्धिषु क्रमः।। भागवत्स्वपि तेष्वेव रूपभेदो ध्वनेः क्रमात्।। निर्भागेष्वभ्युपायो वा भागभेदप्रकल्पना।। अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता।। कैश्चिद्
व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः।। अविकारस्य शब्दस्य निमित्तैर्विकृतो ध्वनिः।। उपलब्धौ निमित्तत्वमुपयाति प्रकाशवत्।। न चानित्येष्वभिव्यक्तिर्नियमेन व्यव
स्थिता।। आश्रयैरपि नित्यानां जातीनां व्यक्तिरिष्यते।। देशादिभिश्च संबंधो दृष्टः कायवतामपि।। देशभेदविकल्पेपि न भेदो ध्वनिशब्दयोः।। ग्रहणग्राह्ययोः सिद्धा योग्य
ता नियता यथा।। [redacted] व्यंग्यव्यंजकभावेन तथैव स्फोटनादयोः।। सदृशग्रहणानां च गंधादीनां प्रकाशकम्।। निमित्तं नियतं लोके प्रतिशब्दमवस्थितम्।। प्रक
नादेन प्रकाश्योर्थोनुवर्तते।। तैलोदकादिषु स्वभावस्य प्रतिबिंबके।। विवृद्धावपि पूर्वस्य पुनरादर्शेतादिषु पर्वतादिसरूपाणां भावेनानात्वसंभवः।। ना
लो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्यत्र कालेषु वर्णेनाव्यपदेशेषु । इत्यत्र कालः स्वकालस्थना ऽस्नेदा छिनाअपतो । यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते । स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोन्यैरुदा-
हृताः ॥ अल्पे महति वा शब्दे स्फोटकालो न भिद्यते । परस्तु शब्दसंतानः प्रचयोपचयात्मकः ॥ दूरात्मनिं वरी परस्य ध्वनिमात्रं तु लक्ष्यते । घंटादीनां च शब्देषु व्यक्तो भेदः
स दृश्यते ॥ दृश्यानि ह्या नासविनोमित्रो दीर्घप्लुतावपि । कंपेरूपनते ज्ञानानादो विशेषकाः ॥ अनवस्थितकंपेपि करणे ध्वनयोपरे । स्फोटाद्वैवोपजायंते ज्वा-
ज्वालांतरादिव । वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥ लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना । स्थाने स्वभिहितो वा-
युः शब्दसंप्रतिपद्यमेतो । तस्य कारणसामर्थ्याद्वेगप्रचयधर्मणः । संनिपातात् छिन्नसंते सारवंतोपि मूर्तयः ॥ अणवः सर्वशक्तित्वा भेदसंसर्गवृत्तयः । छा-
यातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः ॥ स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ॥ अभ्राणीव प्रचीयंते शब्दाख्याः परमाणवः ॥ अथायमांतरो ज्ञाता सूक्ष्मे वागात्-
नि स्थितः । व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्तते ॥ विभजन् स्वात्मनो ग्रंथश्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ॥ प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥ आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थाञ्
मनो युंक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतम् ॥ आसन्न तिर्यगूर्ध्वः सूक्ष्मध्वनेनोपलभ्यते । व्यंजनाद्या युक्तिविषयः स्थानिमिन्नाः प्रतीयते । तस्य प्रा-
रसमता भावमापद्य तेजसा पाकमागतः ॥ वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते ॥ अंतःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ॥ तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्तते ॥ २ स्सद्भमो

वा॰ प्र॰ तथा शक्तिर्या वक्तृबुद्धौ व्यवस्थिता । विवर्तमानास्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते ॥ शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबंधनम् ॥ यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते ॥ यद्वि-
श्री॥ ष्वक्षात्रिः शब्देनख्यापितो दृश्यते यतः । तस्मादर्थविधाः सर्वाः शब्दमात्रासु निश्रिताः ॥ शब्दस्य परिणामोयमित्याम्नायविदो विदुः ॥ छंदोभ्य एव प्रथममेतद्वि-
श्वं व्यवर्तत ॥ विभज्य बद्धानात्मानं स्वच्छंदस्य प्रजापतिः ॥ छंदोमयीभ्यो मात्राभ्यो निर्ममेऽथ स विशेषितम् ॥ शाखी वा सूक्ष्मरूपेषु प्रवृत्तिषु व्यवस्थिता । अधिक-
वर्तिषु प्राप्ये रूपप्रजायमे प्राजापत्यमहत्त्वमस्मात्त्रैवमहत्तमम् । शरीरेषु विदुषाऽंशो योनिषु प्रज्ञानति । यत्तत्स्वरूपं नाद्यज्ज्वलनतिरस्यावनः ॥ तद्भावमा-
५ पन्नः संस्कृत्य विद्यायां निप्रसाद्यते । इति कर्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपाश्रया ॥ यां पूर्वाहितसंस्कारो बालोपि प्रतिपद्यते ॥ आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं सम-
रणम् । स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावना ॥ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदव-
बोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ सा सर्वविद्या शिल्पानां कलानां चोपबंधनी ॥ तद्वशादभिनिष्पन्नं सर्वं वस्तु विभज्यते ॥ सैषा सं-
सारिणां संज्ञा बहिरंतश्च वर्तते । तन्मात्रामनतिक्रांतं चैतन्यं सर्वजातिषु ॥ अर्थक्रियासु वाक् सर्वान् समीहयति देहिनः ॥ तदुत्क्रांतौ विसंज्ञोयं दृश्यते का-

5

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्यं

प्रकृ घवशानिरीक्षा हविवर्तनलक्ष्य कारप[illegible]यिता । आम्नातासंर्धं विघासुवागे वपूर्वृत्ति:परा । एकत्वमनिति: क्रांतावाक्के ववोध्यवंयना । प्रथमन्द्वमा
नेवा ध्वनिनागाग वादय: । कस्मारीवड धिष्ठानां अवेधां वपडअपयागु । तेष्ट सुमतिर्यवं तेयवेवावमुपास्तेोऽविनगियथा । कर्त्ता तया कार्येप्रवर्तते । अविनागे
यथासेवकार्यन्थेनावतिष्ठते । अविस्पात्मना स्थानंस्पृष्ट्वा नावा स्पृश्यध्वा नाह । सर्वेश्वर: सर्वमय: स्वप्नेशो क्रा प्रवर्तते । अमात्रा परमात्रा वाक्सुच्यापक
मतेयथा । तथैवरूनापेनितया सर्वोविशीयते । अ[illegible]तमुवय्य भूते निमित्तेमूलयाश्रया शा हृस्पतेता तवक्रोडे वक्ष्याकरानिरूपणा । अपिप्रयोक्तुरा
त्मानंशब्दमंतरवास्थितम् । प्राहुर्मही तंवृष्ठ मंयेमसायुज्यमाश्रुते । तस्याद्य: शब्दसंस्कार: सासिद्धि: परमात्मन: । तस्यप्रवृत्तितत्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते । प्राण
वृत्तिमतिक्रांतेवा वक्ष्यवेप्सवाक्छित: । क्रमसंहारयोगेन सहृत्यात्मानमात्मनि । वाच: संस्कारमाधाय वाचं ज्ञाने निवेश्य वा । विनस्यपर्वधनां ग्रस्था: छ्यनों । छिन्न्वं
धनां ज्योतिर्शातरमा प्राघछिन्मयं । धिपरिग्रह: कारणं ज्ञेोनिषे करं छिद्राणंथीनुप्रवर्तते । नजायक[illegible]कं कश्चिल्लगपंप्रतिपद्यते । बीजं सर्वागमापापूत्रय्येवा
रोप्यवास्थिता । अनंयातेश्वुता हुकरी घन्येष्वपि । श्रुतिस्मृतिगतं धर्माधर्मनयम निवर्तते । ज्ञानेप्राप्ता विवेकोर्थ: शास्त्रे: कश्चन विघनो धर्मोऽशिनन्

डुंडुंबर २

वा.प्र.५ हेत्त्वेश्चस्पत्त्रयोनिवंधनम् । नेत्या आविर्भावो वत्तुर्घरः श्रुत्त्वरपरस्पतां रूपमात्रा हि वाक्यार्थः । केवलात्मावतिष्ठते । यतो विवक्षा वागर्थः स्यन्निःरर्थस्पर्शतो
६ वी । इतिस्यापो वक्तुविश्वसर्वोपपविनउपतो शब्दानामेवसाशक्तिस्तत्रकार्यः प्रयुक्ताश्रयः । सत्यादहवुतोत्पात्योनागमेषुनिवंधनः । प्र[illegible]वर्णानांवृटानां मुः
खंमहराणीतंनगमयेस्युर्ग किंतकृतुगर्तनयेना रूपास्योयथा दृष्टः प्रत्यर्थयतशक्त्य: । शद्वास्त्रार्थवद्धस्पत विधायहर्यादि सुयथेषात्मसामर्थ्य धर्म्येषु
वंप्रतीघतेसाधुनांसा प्रतिशब्दा कावमस्पुर्यार्थिनाम् । स्वचोहिधूमकलानर्थानागमार्थानिपद्यते । दिवी पंचमस्य नाहस्पतेलक्ष्मणागतोमासुचत्रज्ञानविप्रतापसेष
ओकारापस्मृतिः । अविच्छेदेनशिष्टानामिदंस्मारकनंवंधनम् । विश्ववर्णोपप्रमाण्या अपरंपस्पाशेक्रहकतम् । अनेककार्थनेयाद्याश्रयावावा पांपस्थिगोत्वस्य
स्पिकारस्पक्रामशास्त्रिनी । दिसा हिमेन रूपाणानुरतीगोश्रुविस्मिता । एतयोरन्तरायस्मूक्ष्मयोऽयंरसमानयोः प्राणायानातरेनित्यमेकास्मेद्वस्पतिष्ठति । अपवेषपृष्ठ
मार्गेवविनाप्राणेनवर्तते । जायाते हिमतः प्राणो वायमाप्याययन्पुनः । प्राणिनाप्पापिष्ठासेव प्रवृह स्निवंधनी । सर्वस्योच्छ्वासमाप्रवर्तनवाधस्तिकाहिंविशद्धो
विर्पिनातिनिर्घोषाञ्जशेषा नापवर्तते । तयोरपिवधीचो विरूपानिर्घोषविवगारीयसौ । छुद्धनेतुविवृतेनवायोक्रनवर्णपरियहा । वैखरी वाक्प्रयोत्तृणां प्राणवृत्ति
सा २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साधनरूपोद्भवोऽ। आपारवान्नक्रमस्य साध्यं कालेनाविघते। इव्येवापि क्रियायां संवातिमिन्नात्रातिकल्प्यते। क्रियायां विद्यमानत्वादुच्छिन्नस्याऽवाशि-
षु। आभावलक्षेवलायाश्चुनन्दुदर्थः प्रतीयते। प्रक्रमासंभवेषु कालकृताध्री क्रियाश्रुतिः। क्रियान्तरेषु सापेक्षाः क्रियाशब्दाः क्रियान्तरे। उपकारायनन्वे-
नेयथेवक्राक्षणादयः। यथा प्रकर्षः सर्वत्रनिमित्तमानरहेतुकः। द्रव्यवद्गुणशब्देपि सन्निमित्तमपेक्षते। योयउपार्यते शब्दः सम्बन्धपनिबंधनः। य-
थानथोपमानेषु व्यपेक्षानाविवर्तते। क्रियाव्यतिरिक्तानां तस्यस्वामसंभवेसति। प्रसिद्धत्यायकरणोमाक्षेषु तिषुदृष्टान्तः। अंतर्भूतेनुकरणे प्रयोगोन-
पुनर्भवेद्। आपेनायुक्तमितिस्फुरतीवद्योगाणकर्मवत्। शास्त्राभ्यासाद्धमेदोपमयुक्तमिति निवर्त्यते। अशोभनमसंबद्धमितिनिरूप्यवस्त्वया। विभक्तिमि-
प्रकृत्यर्थप्रत्युपाधिःकर्यं भवेत्। विभक्तिपारिमाणाद्वप्रकल्प्यं विषयान्तरं। विभक्त्यन्तरयोगेहि पस्यन्द्दियान्तरं। विभक्त्येतरसंबंधेसामर्थ्यादृष्टुमीय-
ते। सात्त्व्यालनदेवेदमितिनित्रोपवर्यते। शब्दान्तरविभक्त्यानुपुक्तं शास्त्रेन दृश्यते। प्रकृतिश्चैवनतायांतानेने स्वस्मात्यन्तायते। क्रियेतिप्रथमानासंकथं
भवितुमर्हति। क्रियपेतितत्तांयावप्रयोगेकष्टकल्पनाप्राप्तेनेत्यस्पष्टिसंबंधः स्वत्रेषेननक्रियते। सोपकारेषु स्वत्रेषुवाक्यशेषः समर्थ्यते। तेनपरतन्त्रती
यायांतक्रियातसेनिगम्यते। उपाधिः कस्यचिद्द्वाकेप्रयोगेउपलभ्यते। प्रतीयमानधर्मास्योनकदाचिदसमुपते। नीलसुत्पलमित्यत्र निविशेष्येनभेदको। कश्चि-

दित्रद्धसेमर्विवाकेशब्दःप्रवर्तते। अत्यंतानुपातमात्रनुनस्त्वेनवक्रियहे। विभक्तिपरिणामेन कंविदस्तिप्रयोजनं। नतीयांते क्रियेत्वेन द्वियहेतापयुज्यते।
यथाहंहः प्रहरणांक्रांशायामितिदृश्यते। यदिवैपवसंज्ञायामितिसूत्रउदाहृतंउपादानंप्रयोगेषु नस्यात्यंतनलियते। येरप्रयुक्तैः संस्कारस्यनेषुप्रती-
यते। भेदेपिविभक्तीनांनिर्दिश्यंतेउपाधयः। समुदायेषुवर्तन्तेभावानां सहचारिणां। शब्दाश्च लमिविवक्षायांसमुच्चयविकल्पयोः। समुच्चयपक्षे क्रियतेयेषुप्र-
त्यर्थवत्तिषु। भेदोविवक्षायायोगस्तेषांभवतिसंख्यया। सर्वैर्विशिष्टासेशब्दैर्जन्यतेसहचारिभिः। बहुषुपक्षप्रतिपदानां शब्दार्थज्ञानतो विदुः। चंपकेष्वर्थःसम-
र्थत्वोपकारिणः। तेषांप्रत्ययपक्षेपास्वर्येषांशब्दवाच्यता। केवलानां तुभावानांतद्रूपमुपलभ्यते। अनिरूपितरूपेषुतेषुशब्दोनवर्तते। एकैकशब्दप्रयोगा
द्वनसमूहानिवर्तते। पंचालाअत्रवर्तत्वयत्रेनापितोपार्थेत्यत्रनिष्कविशः। समुदायान्निषायतु भेदप्रदिविशेषयेः। तत्रानुल्यविभक्तित्वं एवकाप्रादिवक्ष्येद-
समूहेवप्रदेशेवपंचालाद्दृश्यते। तत्राविशेषणासंख्येमित्येनदुपपद्यते। तथार्थपिप्पलीस्यत्रजात्यंतरानिरूपये। अर्द्धतापिप्पलीवेतिखंडेशब्दः
प्रतीयते। पंचालानाप्रदेशोपिभिन्नोऽनपदांतरात्। तत्रान्यस्पाति रुत्यर्थेशब्देभेदोनगम्यते। प्रसिद्धास्तुविशेषेणसमुदायेव्यवस्थिताः। प्रदेश
स्तमितेषामर्थप्रकरणादिषुपदद्वयंजनं। सानेवाससणादयः। पश्चात्तुल्यश्रुतिर्दिस्त्वा विवकर्मसुतत्रवानूक्तसंबंधपस्पायेणोपजन्यते। समुदा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यश्च प्रदेशो वैत्येवं तस्मिन्नवच्छिन्नोऽर्थान्तरविशेषेण वर्त्तते आख्यातादयश्च पश्चात्तुल्यश्रुतिर्दृष्टः समुदायेऽप्यवच्छिन्नः। तेनोपचरितैकत्वः प्रदेशोऽप्युपल
भ्यते। संस्कारादुपघातान्नाद्वारन्मोऽन्यपरिमाणके। तैलादीनां तिशब्दोऽत्र सामर्थ्यादवसीयते। नञा तिगुणशब्देषु मूर्त्तिभेदोऽविवक्षितः। तेनातिगुणत्वं
तं षभेदमात्रनिर्वन्धनः। कृत्स्नादिव्यपदेशाश्च सर्व्वाश्रयपदवृत्तिमिश्च। गुणोऽप्येकदेशच्छायः पटादीनां विशेषकः। पटावयवरन्ध्रेषु पदानत्र पटादयः। त
दानैला दिवत्तेषां जातिशब्दत्वमुच्यते। निरस्यार्थ श्रुतिर्येषां भेदस्तेष्वनपेक्षितः। प्रदेशो समुदाये वा गुणोऽत एषां निवर्तकः। आख्यातप्रत्ययेनात्र वर्त्तते आख्याता
श्रुतिः। सा दृश्यते तत्र दृष्टं हि त्रिपाच्यपनादिभिः। आख्यातेष्वनिवृत्तिर्यदि स्याद्वा अनुमतेश्च वक्तव्यं केन धर्म्मेणातुल्यत्वं क्रिययोरिति। अथ्येतरि पदाववच्छि
द्यते आख्यातश्रुतेः। निमित्तत्वेन तदापेति क्रियैवाख्येन संस्थिता। सिंहत्वादेन सम्बन्धो शौर्यमात्राभिधायिना। वैत्रात्वषष्ठी प्रसज्येन योगे श्रौर्यादिभिर्यथा। आख्या
येवदानर्यवं स्यादित्येवमादिषु। संप्रदानादियोगाच्छक्रियामात्रे णकल्प्यते। क्रियामात्राभिधायित्वादव्ययेषु वर्तते वत्। पाठश्च कदाचित्कर्त्त्व्यस्तुल्यो पदानुभी
यतश्च। जहातिजातित्वं वा तस्मात्रावयवेच्छितः। क्रियाणामश्रुतिर्यस्मात्सदृशस्त्वर्थवनिष्यते। अक्रियाणां निवर्त्यर्थीयतयात्र क्रियाश्रुतिः। क्रियापलक्षितेन त
क्रियायात्क्रप्रतीयते। होतव्यादिषु पश्चाद्वक्रियामात्राख्यातादिषु अपेक्षणाया मुख्यार्थे तस्मान्न दृष्टिर्न्नकस्यापि। सविशेष्येकदेशोऽवाप्यस्मात्राश्रीयते क्रवि

१० आविशेषकत्वं नत्वसर्व्वमानुमेदिव्यवच्छिन्नः। समुदायो विकल्पो वा प्रकाराश्च सर्व्वएव वा। विशेषाश्रुतिवर्ण्यन्ते सामान्यं वा विकाल्पितम्। न हि आख्यातांत्रत्वत्र भेदश्च
कश्चिदपाश्रितः। अयान्कलनेवान्वेन्नायं समुदायेऽप्यवच्छिन्नः। क्रियात्वात्कीयते यास्मिन्न भेदोऽप्यवसीयते। तथान्यथा सर्व्वशाव्देत्वप्रयोगे नाभिधीयते। उपमाने
क्रियायत्वमिमुपमेये क्रियाश्रुतिः। अत्याययन्ना भेदस्यकशेनावपदार्थता। व्यापारेणैवसादृश्ये व्यापारेण विवक्षिते। क्रियावद्धवनाशब्दाश्च प्रत्ययाश्रति
पाद्यते। क्रियावती विसादृश्येवत्कुमिष्टे क्रियावता। अथ्येवा आख्यातान्त्वप्रत्ययोऽनिवर्तते। अद्यानेतुल्यत्वे वर्षाल्लिंगेनाविशेषणम्। क्रियावति
क्रियाणां तुल्यशब्देन पुंसकाप्रक्रस्यार्थेविशिष्टे पिप्रत्ययार्थविशेषणं। पुत्रेणतुल्यश्च कपिलहनितुद्धिश्च प्रसज्यते। यापुत्रेण स्वसंवन्धक्रियालोकेवि
वक्षिता। नामिष्टक्रियावतिश्च पुत्राद्वृष्णातुल्ये वतिर्मविशेषितं नर्त्तानि भिन्नं वहूठिशब्देषु यघपि। क्रियासु सहवारितत्वहस्वयञ्च संनिपातार्थवत्। क्रमेणु
यदिवाभित्वाप्रत्ययार्थविशेषणम्। अयमनानुआहात्सामान्याद्धिमनसोश्चावतिष्यते। अकृतेरविशिष्टत्वात्क्रियातुल्येप्रसज्यते। पुत्राद्येर्गुणशब्दे यश्च सर्व्वो
कस्यविपर्यये। हूलेनतुल्योऽत्रानीनिवर्हितंगा क्रियास्तुतिश्च। अभिभिन्नं यत्तेषु तुल्यं यातीत्यत्रेष्यतेवातिश्च। द्रव्यविशेष्यत्वे तेन पदे कन्नविशेषणमभूतुल्य
शब्दो हितं धर्म्मभुमयस्थमपेक्षते। एकश्च समानोधर्म्मश्चेडपमानोपमेययोः। अनयासंभिन्नं तुल्यं भिन्नितन्नत्रोपमद्यते। स्वे अश्रुत अदृष्टोसाव भेदेनप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नायं तेन वसामान्यपदत्वाद् अश्रुतानामपि क्रियाणामश्रुतानाम्प्रतीयन्ते निर्देशाच्छात्रादयः शायेयमर्मा निपताशेषां पुत्रा । द्विगुणविघ्नेनाग्रनाश्रित क्रियाश्वस्मान्
तुल्यां स्त्रिक्रियावता । क्रियायाः अवयो भावक्रियावत्ताप्रतीयते । द्वयोः प्रतिनियमाना बह्वाश्रयस्तु विधीयते । नित्या सत्ताभिधायित्वात्सत्त्यार्थविशे
षणो । अथ सत्त्वभूतो व्यापारः केवलं प्रत्ययेन । विघ्नेन लक्षणेनार्थत्वं नाभिन्नेन क्रियाश्रुतिः । क्रियावत्प्रयुक्त ग्रहणात्सकलस्यार्थविशेषणो । क्रियामात्रेण तुल्य
विवक्षा सत्त्वाभिधायित्वात् । यदि क्रियाभिनिविष्टेषु साहश्यंस्यात् क्रियावतः । क्रियावतो विधेयत्वाद् ब्राह्मणाद्याभिधायिता । अस्यापेषु वतेः पाठः कार्यमत्र
तादिवशाद्ब्राह्मणेन समयेन तत्र वत्यपोम वे । सामान्याधिकरण्यं वतन्त्यर्थेनातिदिश्यते । तुल्यमित्यत्र यथाकल्पो वाक्यशेषो न तु नो भवेत् । क्रियावतो
यथा हृश्ये प्रत्ययार्थविशेषणो । अध्येत्रा सदृशोऽध्यते । यत्रनाभिवते विधिः । तुल्यार्थे इति त्वानस्याद्वती यायानाविधते । अर्थाभेदेऽपि सर्वाभिधियोगो विभ
क्तिनभिः । भोज्यते ब्राह्मणादूतं तुल्यं भुक्तं द्विजातिना । अध्यापनं विप्राह्मणमिव तुल्यं विप्रेण अध्यापयति । ब्राह्मणेनैव विज्ञानं तुल्यं स्नानं द्विजातिना । दीयमानं ब्रा
ह्मणायेव तुल्यं विप्रेणादीयतां । ब्राह्मणादिवद्वेस्यत्वम् अधीष्टाध्ययनं वृत्ताः इत्येवमादिभिर्भिद्य अधीयानेकथं वतः । तुल्यं मथुरयाधीये मात्रा तुल्यं स्मरामिता
मथुरासाम्यमावृत्य कथं सादृश्यकल्पना । मथुराविषयः पात्रस्मरणं मातृकर्मकम् । मथुरामातृशब्दाभ्याम् अभेदेनाभिधीयते । उक्ताव्यवतुल्येषु धुस्वेषु

स्रुनिर्यथा । वर्तते गृहतुल्येव प्रासादे मथुरास्रुघ्ने । यथाध्ययनयोः साम्यमध्येत्रोत्तु पदिश्यते । यथा क्रियागतेर्द्वैम्येऽत्तुल्यं तेसाधना अर्थ यातः द्वाव्यर्थ यद्यवनं ह
ष्टेस्तेव यो विधिः । क्रियाशब्दः श्रुतो भेदो न कश्चिद्विद्यते तयोः । यद्यप्युपाभिरन्यत्र नियतो न प्रयुज्यते । रूपाभेदादनिर्ज्ञाता क्रियानुश्रूयते पुनः । यथाप
त्यरूपः पुत्रेक्षणं तेमुदुराश्रयः । सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे भेदाभावादुदाहृता । एवं सति पूर्वेणासिद्धात्रापि वतौ विधिः । नियमे वा विभ्रमने वाभिधते न क्रियाश्रुतिः
दृश्येद्यादिविषयः प्रत्ययः पुनरुच्यते । क्रियाणामेव साहृश्ये पूर्वेऽत्रे विधीयते । मथुरावामिव गृहाब्राह्मणास्येव पाण्डुराः । इत्यत्र द्रव्यगुणयोः पूर्वेणाभव
निर्भवेद्यः । आरंभः स्यात्क्रियार्थत्वेनार्थायोगेऽभिधीयते । तत्र क्रियाया ग्रहणात्पूर्वयोगेन सिद्ध्यति । मथुरावयवे दृष्टिर्व्याख्याता मथुरास्रुघ्ने । ब्राह्मणवद्यावाच्य
आत्वेद्यतिब्राह्मणः श्रुतः । न कावि वयोगेनुवात्या संबंधिनो विना । षष्ठी विधीयते तत्र पूर्वेणाप्रत्ययोपमानं न विद्यते । उपमेयस्य तत्रात्वाद्धुव्याभिभज्यते । योपि राम०
भवेत् । आधिक्यं तुल्यशब्देन संबंधउपजायते । षष्ठी तृतीये तत्र तुल्यशब्दो मिवायकः । इवशब्दप्रयोगेनुवात्यात्संबंधिनो विना । नाधिक्यमुपमाने सिद्धो न कः स
प्रयुज्यते । इववेयो व्यतिरेकोऽत्र प्रासादादिहेतुकः । तुल्यान्तं द्विषयाये द्वमाधिक्यमुपदीज्ञायते । गवयेन समो न दृष्टा निर्दृष्टिश्च यथा भवेत् । शानत्यं क्षिमोरिवेत्यत्र व्यति
रेकइवाश्रयः । उपमेयेन संबंधः प्रासादादिकहेतुकः । व्यतिरेकेव तेभावो न तुल्यार्थत्वहेतुको । इवशब्देन संबंधे तृतीया विधीयते । उक्तानां तामनस्यक्ता विभक्त्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तरमाश्रितां सम्प्रत्यपि नतदाश्लिष्टात्मे एकार्थेनुसां कन्ताद्दृष्टामासारोपविषयेनियतो सुविभक्तिषु यदि तुल्यातिरेकेण विषये भिन्नविभक्तयः॥ अत्यंतमत्रविषयेसम
स्यातापकार्थया। वाक्येता द्विनिर्वर्तेन वाल्मीसदृश जन्यते पुनः॥ पूर्वस्यामेव णोमा प्यां विग्रहांतरकल्पनाः। अर्हार्थेपि वनिःसिद्धः सव्वेके ननिदर्श्यते। तेनतुल्यमि
तिप्राप्ते क्रियेया विः प्रसिध्यति। राजवद्वर्तते राजेत्यत्र भेदेविवक्षिते। राजत्वेपि प्रसिद्धा ये मधुप्रमत्तयोन्तपाः। युधिष्ठिरांतात्मेन्येषामुपमानं महीभृतां। सिध्य
सिद्धिकृतो भेदउपमानोपमेययः सर्वत्रैव यतोसिद्धं प्रसिद्धेनोपमीयते। राजवद्रूपमस्येति राजन्येव विवक्षिते। अक्रियार्थेनयोगे तद्धितीयेन भविष्यति। उपमानादि
वक्तार्यां नियमार्थीयसुच्यते। धर्मार्हमिति क्रियाकर्तीते दर्थं वचनं पुनः। कृतहस्तवदित्येतत्प्रसिद्धेवेदृश्यते। राजत्वेन प्रसिद्धेवराज्ञि राजवदित्यपि। आरातियेषां
धर्माणां दृष्टोत्येतमसंभवः॥ तेराजानि नियम्यंतेत्यज्यतेव्यामिवारिणी। अर्हति क्रियावर्तीयात स्यांवतिरिष्यते। राजानमर्हति छत्रमिति निन्येव मादिषु। प्रयु
क्तानां हि शब्दानां शास्त्रेणानुगमः कृतां। छत्राद्यर्थेपु वचनेऽपत्याख्यानं न संभवेशतदर्हमितिनारब्धं सूत्रं व्याकरणांतरे। संभवस्तु पमात्रापि भेदस्य परिकल्पनाः।
कार्यस्य कार्यमिसाध्या सिद्धस्यविषयांतरे। तद्धर्मत्वविवक्षायामुल्लुप्या भेदः प्रकल्प्यते। सूत्रारंभात्त्रवैतस्माद्विशब्दस्य विधते। प्रयोगः सोपि वैतस्य विषय
योदृश्यते वतेः। दस्युहेंद्रः दद्वेत्स्यैते देशोमंत्रः प्रयुज्यते। अन्यत्रदृष्टकर्मत्वं यथेत्यस्मिन्विवक्षिते। पूर्वामवस्थामाश्रित्य यावस्थाव्यपदिश्यते। सदृशात्वं तथैव

वा०प तितत्रैवमपिविभिधीयते। प्रसिद्धमेदं यत्रान्यदुपमानं न विद्यते। उपमेयस्यतत्रात्मा ध्रुवत्वापि विभज्यते। योपि च भाविको भेदः सोपि भेदनिबंधनः॥ तेनास्मिन्विषये भि
त्रं हानाविद्यतेश्चंभगदाकुंडलीवेति दर्शितं भेदहेतुभिः॥ चित्रमीदृशमित्यादुवुव्यवस्थापरिग्रहाः॥ एतेः शब्दैर्यथामृताः प्रत्ययातो पज्ञायते। तस्याऽनुकारेणावि
ध्यपोयुपपद्यते। बुद्ध्यवस्था विभागेन भेदकार्यं विधीयते। जन्यत्र द्रवशब्दानामर्थीः सर्वे विवक्ष्या। तथा भिधेये वा ह्यर्थे भिद्यंते तत्र बुद्धयः॥ नचतत्र कश्चित्स्वा
द्रूपं यद्यपि प्रतिपद्यते। अत्यंतभिन्ने विषये पावद्संख्या नभिद्यते। मतावत्यस्य भिन्नानां कस्यचिद्धि निवर्तते। अयमेव तु स्त्रोण भेदेन दर्शितः॥ प्रसिद्धमपिद्र
ष्टांनमवृत्तः प्रतिपद्यते। वैयाकरणवत्सूत्रेन वैयाकरणाः सदा। वैयाकरणवत्सूत्रेप्यशब्दोप्यभिधीयते। कश्चित्सुमांसंभाषं तेस्त्रीपुंवद्योषितः। व्य
भिवारिधर्मोपि पुनस्तेनोपदिश्यते। सदृशसंतवैवेतिलोके पदमिधीयते। उपमानांतरं तस्य प्रसक्तं विनिवर्तते। मुक्तमोपायिकं राजदृश्यार्थी
स्यनिदर्शिते। उपमानविवक्षायां तदर्हमिति पद्यते। अश्वक्षान्तुप्रसक्तस्तु वतिशेषोभिधीयते। उपमानाभिसंबंधदास्मिन्न्वति तु दात्तताः॥ प्रयत्नकल्प
नाभावे गुणमात्रस्य दर्शनात्। उपसर्गाद्वतो सिद्धातो स्वार्थकल्पना। स्वरूपमपि वैतस्मिन्नर्थस्यापि परिग्रहः॥ रूपवतापि तस्मात्पन्नोत्या
यशीष्यते। स्वार्थेनोपजनितं साधनत्वेन साधनं। सगुत्राकृतमित्येवमस्मिन्सूत्रे प्रतीयते। यः शब्दः स्वरितार्थत्वादत्येनं तप्रयुज्यते वैविषयेदर्शना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रलोपहस्यविधीयते। क्रियायां साधने द्रव्ये पादयोर्ये व्यवस्थिताः। तेष्वथ भत्वा मिथ्या प्रयोगो वतिः सार्थे विधीयते। प्रत्ययेन विनाप्यादिसत्रार्थेन प्र
युज्यते। भेदेन तु समाख्याते विभागः परिकल्प्यते। अनंगीकृतमत्वं तु यदि रूढ्येन साधनम्। विभक्तिभिर्नियोगः स्यात्तथैव नसिलादिषु। पापाठोद्यै
र्विभक्तिर्लिंगवत्यं तेषु नानुगम्यते। तेषामुद्दिष्टरूपत्र वक्र्या सविभक्तिता। वत्यर्थमावगाहेत पुवर्हिदित्यस्य दर्शनात्। न छत्वावयवदस्य वा सकं न त्रिपान
ः। एतत्तु क्रमनोन्नत्वं वत्यर्थत्वं असत्रा विनिः। तयोः प्रवृत्तावुत्सर्गविधान्नात्रोपपद्यते। न चात्रो विहितो येन समयो गोनाव गाहते। वतिप्रकरणं न ह्यलिंगमे
समर्थ्यते। अभेदेनोपमानस्य भिन्नार्थोपनिपातिना। तृतीयोपमानानामं गवनोपलभ्यते। गावेत्तु के वगो दृष्टो गवि कल्पितं वा पयोः। पश्यत्तु दद्व वा वेता
विलपेकवचनस्तु तिः। उपमानस्य भेदाद्वा बहुत्वस्यादन्यो विधिः। काश्यपाइतिलोपश्च स्यात्तथा प्रतिकृतिश्चपि। एवं तु युक्तबद्भावाद्द्वैलवचनं भवेत्। तुभ
युपेन यो कृत्वा लिंगस्यैकस्य सिद्धये। उपमेयेषु भिन्नेषु किं विदेकं प्रवर्तते। प्रत्ययस्य विशेषेण त्वनित्यत्वं तु कृदिष्यते। यदा प्रत्युपमेयं तु न देकैकमपेक्षि
तमानदा वाच्यार्थभेदेन तद्धितान्तं प्रतीयते। यथा समूह प्रवयाद्दिग्रत्संभिन्नसंख्यया। पटवृत्त्यादिषु तथा लुवंनः प्रवयो भवेत्। प्रनये भिद्यमाने च संख्या
फलेषु भिद्यते। अर्थभेदो लुवंतेषु नैवं कश्चन दृश्यते। येषूपमानवचनः शब्दो येन प्रयुज्यते। उपमानं तु मन्त्रार्थः संख्यायां भेद इष्यते। यथा गुडतिलादीनां प्र

११

गा पुगादेकसंख्यता। पाकादेरसप्रयोगे तु भिन्नासंख्या प्रतीयते। यः संबंधिगतो भेद उपमेयेनाप्यते। न स्यात्स्यामान्यराद्दस्यप्रसंगाद्विनिवृत्तये उपमेयगतो भेद उप
मानेषु दृश्यते। उपमाने समस्तानामभिन्नं श्रूयते क्वचित्। भिन्नानामुपमेयानामेकैकं वोपमीयते। तथा गाह उद्गत्ये तन्तुवायेति प्रयुज्यते। एकेन यत्र साद्दृश्ये
३० हस्तिनां। एकस्यात्र समायेत भिन्नाप्रविकृतिः। यहा कश्यप स्थितिते नायं प्रत्येकमवतिष्ठते। मिथ्यायो नाइवेषु तेसमस्तानां प्रतीयते। साद्दृश्यमंगिलोकेन प्रत्येक
निनविद्यते। सापेक्षान्न ह्रिषयता विषेयत्वान्न गम्यते। काकतालीयमित्यत्र प्राति द्वन्द्वपलरूपशः। तालायाद्दिलविपाद्यस्यादृष्टो वेत्यनिष्ठितम्वा तेन लभ्यादि
८१ अनात्यान्यपदेशो न विद्यते द्वयोः। रिवार्थयो रत्र नि भिन्न लंप्रतीयते। एकेनावयवो पुरूः प्रत्यायो येन युज्यते। वैश्रुप्यनत्रा। गमनं काकस्यागमनं यथा। तस्योर
मिनिपातं मृतात्पतनं यथा। सान्निपतितपीयनिया क्रियान्त्रोपजायते। वधादिषु पमेयार्थे नयाकृष्टविशिष्टतैव्यते। क्रियायां समवेतायां इवार्थ द्योवतिष्ठते।
पाताग मनयो स्तालकाक शब्दौ यथा। छित्रो। यदतत्वाख्याय कं वाक्यं तदेवं परिकल्प्यते। प्रथा गतागं च लौकेन देकं न प्रयुज्यते। यथोरत्र क्लिनाप्राप्तिर्द्दश्यते का
कतालव द्वानयोः समाप्तप्रकृतेर्वृत्तिरभ्युपगम्यते। तालेन काकस्य यथा वधो यस्य तु दस्यु ना। तत्र वित्रीकृते भिन्नुपमेये पदे प्यते। ववत्प्रकारक कः यंवा
कद्भूतिवायवे। मतिकं कूकावधीनात्स्मा द्रूपेण प्रवर्तते। तत्रो न्मे यानि मे वाभ्यां त्वयी सोन उपमीयते। व्याप्तप्रवर्षेरूर्प्यहृष्कः कस्य द स्मान प्रभोमा पीः। प्रविका

K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1876 Dist Nagpur

११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६

वा० सिद्धमोक्ष्यो यमहान्त्य उपलभ्यते। यहल्कदलिनि त्रैषमणिशद्वं प्रयुज्यते। सादृश्यमेवं सर्वत्र प्रकारं कैश्चिदिष्यते। भेदोपि तु प्रकाराख्यः कैश्चिदभ्युपगम्यते।

॥१॥ नो। प्रकारवचनं कश्चित्प्रकारवति संस्थितं। प्रकारमात्रवर्त्तित्वात्कश्चित्तद्धि निवर्त्तते। सादृश्यग्रहणे यत्र सादृश्य। --- यो ख्यापाभावे सहत्र्यात्राभिसंबध्यते॥ ष

त्रा असमयप्यपीभावे भेदो भेदेन दर्शितः॥ सादृश्यं योग्यता केचिदभावेभ्युपगम्यते। यत्तु मूर्त्तिगतं साम्यं वस्तुहेनाभिधीयते। इत्थं भावेपि सादृश्यं वस्त्ववच्छादि

२ वं धनम्। अहृतो भेदमात्रस्य तत्त्वाख्येरभिधीयते। ---- प्रत्युदाहृतं। शुक्लादौ पतिति निष्पन्ने वीहि को नद्धितुष्यते॥ ॥ इति श्री भर्तृहरिकृते वाक्यप्रदीपे तृ श्री०८

तीय॥कांडः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ संवत् १६०४ समए कुआर सुदी सतमी बुधवासरे लिषीतं नरायन पुत्र विठलदास पुस्त

कलीष्यापीतं केसव भी आत्मपठनार्थं परोपकारार्थं यत्नेन लीष्यापीतं॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥छ॥छ॥ ॥

॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः संशयस्य ज्ञानदपा सिंभोर गाव स्थनधा गुणः। सेव्यता मद्दायो धीराः सम्प्रियेत्वाम...

॥ नृहरिवाक्यप्रदीप ॥

वाक्यपदी

३२१६

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1876 Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=23.10.20 10:17
,TRANSFERRED=2020/10/23 at 10:19:44
,PAGES=12
,TYPE=STD
,NAME=S0004449
,Book Name=M-1876-VAKYAPADIYE
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection